

Marie-Claude Maurel
Guillaume Lacquement

Od gospodarstwa wielkoobszarowego do agrobiznesu: w stronę nowego kapitalizmu rolnego w Europie Środkowej?

Streszczenie: Rozwój nowych form organizacji produkcji – agroholdingów o silnej integracji pionowej – całkowicie zmienia geografę rolną Europy Środkowej. Wielkie gospodarstwa, powstałe w specyficznym kontekście historycznym, stały się podstawą penetracji rolnictwa przez kapitalizm i charakterystyczne dla niego stosunki sił. Coraz większy wpływ agrobiznesu na zasoby gruntowe i aparat produkcyjny wynika z warunków ekonomicznych, a przede wszystkim politycznych akumulacji różnych komponentów kapitału. W artykule przeanalizowano logikę ekonomiczną ekspansji agrobiznesu w rolnictwie państw Europy Środkowej.

Słowa kluczowe: rolnictwo postkolektywistyczne, agroholding, finansjalizacja rolnictwa, Europa Środkowa.

1. Wprowadzenie

Jednym z aspektów globalizacji ekonomicznej jest szybki rozwój nowych społecznych form organizacji produkcji rolnej, co wiąże się szeroko rozumianym procesem finansjalizacji (*financialization*) sektora rolnego i rolno-spożywczego. Pośród różnorodnych przejawów tego trendu można wymienić inwestycje grup finansowych, masowe nabywanie ziemi, czyli *land grabbing*, hiperkoncentrację ziemi itd. Procesy globalizacji wymuszają osiągnięcie efektu skali przez skupienie inwestycji w małej liczbie wielkich gospodarstw, co powoduje coraz większe uzależnienie

---

Guillaume Lacquement, prof. dr, profesor na Université Perpignan, ART-Dev (Acteurs, Ressources et Territoires dans le Développement) CNRS, Via Domitia, 66000 Perpignan, lacqueme@univ-perp.fr; **Marie-Claude Maurel**, prof. dr, emerytowana profesor, École des Hautes Études en Sciences Sociales, 54 Boulevard Raspail, 75006 Paryż, członek Académie d'Agriculture de France, Marie-Claude.Maurel@ehess.fr.

sposobu funkcjonowania rolnictwa od kapitału finansowego. Ponownie przyciąga uwagę zjawisko nazywane „rolnictwem korporacyjnym” (Purseigle 2012, 2013, 2019) lub „rolnictwem przedsiębiorstw” (*corporate farming*), tzn. takie formy organizacji produkcji rolnej, których priorytetowym celem są zyski typu spekulacyjnego. Dominacja przestrzenna tego typu rolnictwa o zupełnie nowych cechach rozszerza się nieustannie na całym świecie, a Europa nie stanowi tu wyjątku. W ostatnich 20 latach rolnictwo korporacyjne szybko rozwija się w wielu krajach Europy Środkowej. Powstają bardzo duże gospodarstwa rolne wchodzące w skład agroholdingów o silnej integracji pionowej, a wyłanianie się tych nowych form organizacji produkcji całkowicie zmienia mapę rolnictwa. Celem tego artykułu jest pokazanie procesu ich rozprzestrzeniania się w rolnictwie wybranych krajów postkolektywistycznych Europy Środkowej, w których od początku lat 90. XX w. prowadzimy obserwacje dekoloktywizacji rolnictwa i jego społecznych skutków.

Konstatacja o istotnej roli dużych, a nawet bardzo dużych gospodarstw rolnych jako społecznej formy organizacji produkcji wymaga uzasadnienia i przedstawienia przemawiających za nią argumentów. W artykule:

- po pierwsze, przedstawiony zostanie zarys ich trajektorii historycznej w ciągu minionego wieku, gdyż obserwowana dziś konsolidacja gospodarstw wielkoobszarowych jest ostatnim etapem długiej serii zmian strukturalnych (Swain 2013);
- po drugie, dokonana zostanie analiza dróg rekonstrukcji postkolektywistycznych systemów rolniczych, wskazująca na wiodącą rolę dynamiki koncentracji ziemi;
- po trzecie, podkreślona zostanie rola potężnych aktorów agrobiznesu, którzy w swoich strategiach produkcyjnych kierują się wymogami gospodarki zglobalizowanej. Omawiane formy produkcji, obserwowane obecnie w Europie Środkowej, są dynamicznie rozwijającym się, a wcześniej nieznanym wariantem rolnictwa przedsiębiorstw.

Analiza, uwzględniająca wyżej sformułowane tezy, pozwala dostrzec w ekspansji wspomnianych nowych form organizacji produkcji odnowioną wersję kapitalizmu agrarnego. Gospodarstwo wielkoobszarowe, wynik pewnego szczególnego procesu historycznego, było bazą penetracji rolnictwa przez kapitalizm z jego specyficznymi stosunkami społecznymi. Rosnąca w tym regionie dominacja agrobiznesu nad ziemią i środkami produkcji wynika z uwarunkowań ekonomicznych, a przede wszystkim politycznych, sprzyjających akumulacji różnych elementów składowych kapitału. Powiększa się kontrola agrobiznesu nad coraz większą częścią ziemi i środków produkcji. W znacznej mierze wynika to z poparcia udzielanego aktorom agrobiznesu przez związanych z nimi polityków.

2. Gospodarstwo wielkoobszarowe, szczególna struktura postkolektywizmu

2.1. Dominująca społeczna forma produkcji

Występowanie gospodarstw wielkoobszarowych jest szczególną cechą rolnictwa w krajach, które doświadczyły kolektywizmu agrarnego. Nigdzie indziej w Europie gospodarstwa wielkoobszarowe nie osiągają takich rozmiarów ani nie zajmują tak dużej części powierzchni użytków rolnych. Dominują one we wschodnich Niemczech (dawne NRD), w Czechach i na Słowacji; odgrywają też dużą rolę na Węgrzech. W Polsce, w której rolnictwo chłopskie oparło się kolektywizacji, gospodarstwa wielkoobszarowe stanowią margines, są obecne na terenach, gdzie przed 1990 r. istniały PGR-y. Mimo iż rolnictwo polskie ze względu na swoistą strukturę agrarną, na którą składają się przede wszystkim gospodarstwa rodzinne (Maurel, Halamska, Lamarche 2003), jest wyjątkiem pośród otaczających krajów, to również w nim daje się odnotować wpływ rozwijającego się agrobiznesu.

„Gospodarstwo wielkoobszarowe” jest kategorią dyskusyjną z powodu względności – zmiennej w czasie i przestrzeni – swojej definicji. Należy więc najpierw uściślić, jak pojmujemy tę kategorię oraz jakie źródła i dane pozwolą wyróżnić nasz przedmiot badań. Identyfikacja gospodarstw wielkoobszarowych opiera się na danych statystycznych Eurostatu, zebranych według wspólnej metodologii dla wszystkich krajów członkowskich UE. Używane tam kategorie statystyczne pozwalają na inwentaryzację gospodarstw rolnych według jednolitych kryteriów, do których należą: obszar użytków rolnych (UAA – *utilized agricultural area*), siła ekonomiczna wyrażona w jednostkach standardowej produkcji (SO – *standard output*), status prawny gospodarstwa (osoba fizyczna lub osoba prawna). Do tego dochodzą dane na temat siły roboczej i specjalizacji techniczno-gospodarczej. Kryteria klasyfikacji zdefiniowane przez *Farm Statistical Survey* (FSS) pozwalają na charakterystykę profilu strukturalnego gospodarstw rolnych w skali regionów na poziomie NUTS 2 oraz krajów członkowskich (NUTS 1). W opisywanej tu analizie przyjęto wielkość (obszar) gospodarstwa jako główną cechę definiującą gospodarstw wielkoobszarowych; był to próg 100 ha, dzielący europejskie gospodarstwa rolne na *small* i (powyżej 100 ha) *large farms*¹. Dalej te ostatnie zostaną ukazane na tle agrarnych profili strukturalnych (określonych przez udziały w liczbie oraz powierzchni różnych statystycznie określonych kategorii gospodarstw).

---

¹ https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Small_and_large_farms_in_the_EU_-_statistics_from_the_farm_structure_survey&oldid=406560 (dostęp: styczeń 2020). W 2016 r. w UE (w 28 państwach członkowskich) kategoria gospodarstw rolnych o powierzchni ≥ 100 ha (*large farms*) obejmowała 3,3% całkowitej liczby gospodarstw i 52,7% obszaru użytków rolnych.

Tabela 1. Gospodarstwa wielkoobszarowe w rolnictwie wybranych krajów Europy Środkowej**Table 1.** Large-scale farms in the agriculture of some selected Central European countries

Kraj	Liczba gospodarstw wielkoobszarowych ≥ 100 ha	Obszar użytków rolnych (UAA) w ha	Jako % całkowitej liczby gospodarstw	Jako % całego obszaru użytków rolnych kraju	Średnia powierzchnia gospodarstwa wielkoobszarowego w ha
Niemcy (b. NRD)	9 030	5 150 670	36,4	93,2	570
Czechy	4 710	3 024 100	17,8	88,0	642
Słowacja	2 400	1 674 120	9,4	89,0	698
Węgry	8 760	2 959 210	2,0	63,0	338
Polska	12 010	3 032 510	0,9	21,0	252
Unia Europejska	345 350	91 334 920	3,3	52,7	264

Źródło: Statystyczne badanie gospodarstw rolnych, Eurostat 2016.

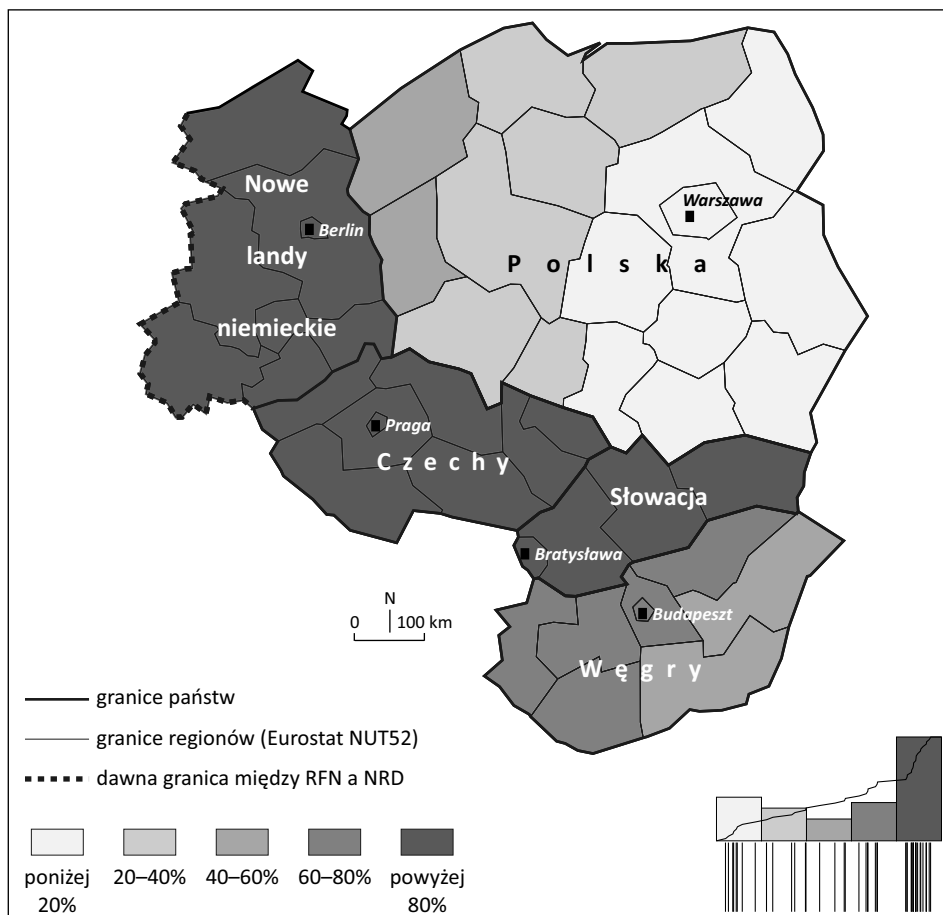
Source: Farm Statistical Survey, Eurostat 2016.

Rysunek 1 przedstawia część UAA eksploatowaną przez gospodarstwa wielkoobszarowe, co wyraża stopień koncentracji zasobów ziemi.

Słowacja, Czechy, Węgry i wschodnia część Niemiec mają większy niż przeciętna w UE (52,7%) udział obszaru użytków rolnych zajmowanych przez gospodarstwa wielkoobszarowe. Na Słowacji, w Czechach i we wschodnich Niemczech ponad 4/5 powierzchni rolnej eksploatowane jest przez wielkie jednostki produkcyjne, a na Węgrzech odpowiednia wartość wynosi 63%. Kraje te zajmują najwyższe pozycje w europejskim rankingu udziału gospodarstw o takiej powierzchni (> 100 ha)². Jeżeli weźmiemy pod uwagę inny wskaźnik wielkości gospodarstw – wielkość $\geq 250 000$ € standardowej produkcji – to w Czechach i na Słowacji ponad 3/4 powierzchni UR należy do tej kategorii gospodarstw, ponad połowa gospodarstw w (całych) Niemczech i prawie 2/3 na Węgrzech: są to wartości większe od średnich dla całej UE. Gospodarstwa rolne w tych krajach mają nie tylko wielkie powierzchnie, ale są także ekonomicznie silne. W Polsce gospodarstwa wielkoobszarowe są mniej liczne i mają przeciętnie mniejszy obszar niż w wyżej wymienionych krajach; jest ich sporo w województwach zachodniopomorskim (52,6%) i lubuskim (45,9%),

² Po nich znajduje się Wielka Brytania (75%), Dania (69%) i Francja (62%).

zajmują prawie 2/5 powierzchni w dolnośląskim (39,8%) i opolskim (39,6%), ponad 1/3 w pomorskim (34,8%) i warmińsko-mazurskim (33,4%).

Rysunek 1. Udział ziemi użytkowanej rolniczo w dużych gospodarstwach rolnych powyżej 100 ha

Figure 1. Share of the utilised agricultural area (UAA) in the large farms over 100 ha

Źródło: badanie własne; Statystyczne badanie gospodarstw rolnych, Eurostat, 2016, <https://ec.europa.eu/eurostat/fr/data/database> (dostęp: luty 2020).

Source: Own study; Farm Statistical Survey, Eurostat, 2016, <https://ec.europa.eu/eurostat/fr/data/database> (accessed: February 2020).

To właśnie obecność bardzo dużych, liczących setki hektarów gospodarstw, wytwarzających znaczne wolumeny produkcji (mierzone wartością w tysiącach €), jest cechą charakterystyczną profili strukturalnych rolnictwa nowych landów

niemieckich, Republiki Czeskiej, Słowacji i Węgier, co pokazują dane zawarte w tabelach 1 i 2. Gospodarstw wielkoobszarowych jest niedużo, zarówno w liczbach bezwzględnych, jak i w odniesieniu do całkowitej liczby gospodarstw, jednak zajmują one miążdzącą większość użytków rolnych i wytwarzają taki też wolumen produkcji, co wskazuje na wysoki poziom koncentracji ziemi i wielkości ekonomicznej.

Tabela 2. Udział gospodarstw rolnych o wielkości ekonomicznej $\geq 250\,000$ € w 2016 r.
Table 2. Proportion of farms reporting economic value $\geq \text{€}250,000$ in 2016

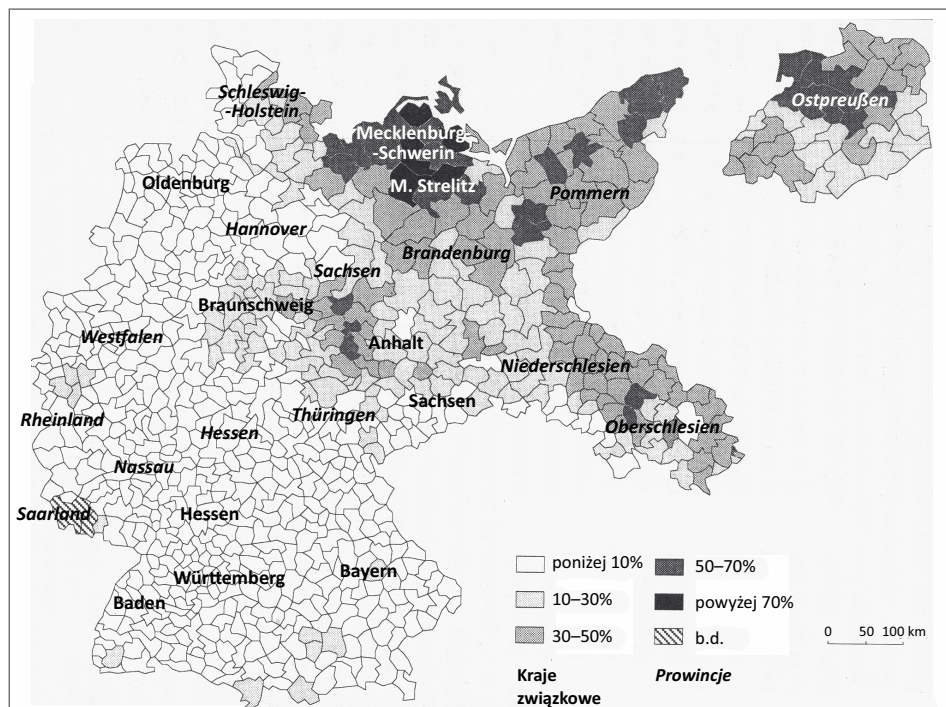
Kraj	W % wszystkich gospodarstw	W % powierzchni użytków rolnych (UAA)
Niemcy	19,1	58,7
Czechy	11,0	75,5
Słowacja	5,2	75,0
Węgry	0,8	39,7
Polska	0,7	13,9
Unia Europejska	2,9	33,6

Źródło: Statystyka Rolnictwa, Leśnictwa i Rybołówstwa, Eurostat 2018.
Source: Agriculture, Forestry and Fishery Statistics, Eurostat 2018.

2.2. Ciągłość przestrzennej dominacji gospodarstw wielkoobszarowych

Obecna supremacja przestrzenna gospodarstw wielkoobszarowych w centralnej części kontynentu europejskiego wiąże się ze zdominowaniem przez wielkie posiadłości dawnego terytorium na wschód od Łaby. We wschodnich Niemczech, Czechach, na Słowacji i Węgrzech gospodarstwa wielkoobszarowe mają dziedziczny, poszlachecki charakter. W przededniu I wojny światowej wielka własność ziemska dominowała na tych obszarach, a jej formy były jeśli nie identyczne z obecnymi, to przynajmniej im bliskie. Ten fakt trwale wpłynął na wiejskie stosunki społeczne i pozycję ekonomiczną chłopów. Analiza struktury własności we wschodnich Niemczech wykazała, że majątki o powierzchni przekraczającej 100 ha zajmowały ponad połowę użytków rolnych położonych na wschód od Łaby (Eddie 2008). Cztery piąte ziemi było w posiadaniu junkrów i rodzin książęcych, reszta należała do państwa pruskiego, a tylko niecałe 4% do osób prawnych. Równie wielkie były posiadłości ziemskie arystokracji w Austro-Węgrzech, gdzie w roku 1914 niecałe 1% populacji posiadało 40% ziemi rolniczej. W Niemczech, na Węgrzech i w Polsce w ich ówczesnych granicach ta – zdominowana przez wielką własność ziemską – struktura rolna przetrwała do II wojny światowej (rysunek 2).

Tylko w międzywojennej Czechosłowacji przeprowadzono najbardziej skuteczną reformę rolną³. Ta krótka panorama historyczna sugeruje pewien rodzaj filiacji między dawnymi wielkimi posiadłościami i obecnymi wielkimi gospodarstwami rolnymi. Ta teza wymaga jednak bardziej dokładnych analiz.

Rysunek 2. Duże gospodarstwa rolne powyżej 100 ha ziemi użytkowanej rolniczo w Niemczech w okresie Republiki Weimarskiej (1925)

Figure 2. Share of farms over 100 ha in the utilised agricultural area (UAA) in the time of the Weimar Republic (1925)

Źródło: Niemiecki Atlas Rolniczy, Statystyczne Biuro Rzeszy, 1934.

Source: Deutscher Landwirtschaftsatlas, Statistisches Reichamt, 1934.

Trzeba bowiem wziąć pod uwagę zmiany, jakie zaszły na tych obszarach do 1950 r., kiedy rozpoczęto wdrażanie kolektywistycznego modelu rolnictwa, wiążące się z konfiskatami, pozbawianiem własności i wywłaszczeniami oraz

³ Wojciech Roszkowski (1995) podaje, że ok. 1930 r. gospodarstwa większe niż 50 ha stanowiły w Czechosłowacji ok. 21% UR, na Węgrzech – 51,3%, w Polsce – 47,3%. Do 1939 r. w Czechosłowacji rozparcelowano 1292 tys. ha (12% powierzchni UR), na Węgrzech – 727 tys. (8,5% UR), w Polsce – 2654 tys. ha (7% UR). Przep. redakcji.

redystrybucją ziemi, których efektem było zerwanie owej strukturalnej ciągłości. Brutalne zmiany systemu własności szły początkowo w stronę fragmentacji polegającej na transferze ziemi na rzecz drobnej własności chłopskiej, a następnie grupowania gruntów w związku z kolektywizacją. Kolektywizacja zaś – czyli zmuszanie rolników do wstępowania do kooperatyw rolnych – narzuciła model agrarny oparty na „socjalistycznej” doktrynie własności, wypróbowanej w systemie sowieckim. Ziemi jednak nie znacjonalizowano i nie nastąpiło uznanie wspólnej jej własności, ponieważ została ona „dobrowolnie wniesiona” przez chłopów do spółdzielni produkcyjnych. Nie było żadnego aktu prawnego znoszącego prawo własności członków kooperatyw, lecz w praktyce tytuły własności nie miały żadnego znaczenia. System kolektywistyczny wdrożył zasady „społecznego” zawłaszczenia ziemi i środków produkcji, zespołową organizację pracy oraz dogmat wyższości gospodarstwa wielkoobszarowego, przywołując korzyści ekonomii skali. Te kilka zasad określało sposób planowego administrowania państwowymi gospodarstwami rolnymi i spółdzielniami produkcyjnymi, a także ich charakterystyczną wielkość.

Następstwem upadku reżimów komunistycznych była zmiana systemów ekonomicznych i przywrócenie własności prywatnej, a w konsekwencji model kolektywizmu agrarnego został zastąpiony przez inny, dostosowany do reguł gospodarki rynkowej. Proces dekollektywizacji rolnictwa zasadzał się przede wszystkim na prywatyzacji ziemi i środków produkcji, przyjmując różne formy w zależności od kraju (Halamska 1998).

W b. NRD jasno wskazanym wyborem rządu federalnego był model faworyzujący rolnictwo rodzinne, co było promowane przez przywracanie stabilizacji makroekonomicznej i wdrażanie reform strukturalnych. Priorytetem politycznym stało się przywrócenie własności dawnym właścicielom. Ustawa o adaptacji rolnictwa (w wersji z 7 czerwca 1991 r.) przywracała pełnię praw własności w odniesieniu do całości dóbr niegdyś włączonych do spółdzielni (Lacquement 1996) oraz prawnie narzuciła restrukturyzację dawnych spółdzielni produkcyjnych (*Landwirtschaftliche Produktionsgenossenschaft*, LPG), które miały przyjąć status różnego typu spółek: spółdzielni prawa prywatnego, spółek z ograniczoną odpowiedzialnością czy spółek akcyjnych albo komandytowych. Procedura prywatyzacji majątku gospodarstw państwowych (*Volkseigenes Gut*, VEG) w formie ich wydzielonych fragmentów została rozpoczęta przez urząd powierniczy, Treuhandanstalt, a w roku 1992 powierzona specjalnej instytucji (*Bodenverwertungs- und -verwaltungsgesellschaft*, BVVG), która opracowała program najmu ziemi jako długoterminowej dzierżawy, co stwarzało możliwości jej przekształcania we własność.

W krajach Europy Środkowej członkom rolniczym spółdzielni produkcyjnych przywracano pełne prawa własności ziemi i innych dóbr, a dawni

właściciele, ograbieni przez reżim komunistyczny, mogli skorzystać z restytucji majątku w Czechosłowacji, a na Węgrzech w formie bonów kompensacyjnych. Gospodarstwa kolektywne zmuszono do zmiany statusu i sposobu funkcjonowania: stawały się one spółdzielniami właścicieli. Z inicjatywy specjalnie utworzonych instytucji (państwowe fundusze ziemi, agencje własności skarbu państwa) stopniowo rozpoczęła się prywatyzacja tych olbrzymich gospodarstw państwowych. Ich ziemię i środki produkcji przekazano w dzierżawę poszczególnym gospodarującym lub grupom rolników, którzy przejmując ziemię i majątek, stworzyli gospodarstwa zasadniczo mniejsze od prywatyzowanych (Maurel 1994; Halamska 1995).

W Europie Środkowej i nowych landach niemieckich opisywane zmiany doprowadziły do ponownej fragmentacji własności ziemi, przywracając status oparty na dawnych prawach własności, pochodzący częściowo z reform rolnych z 1945 r. Kapitał eksploatacyjny podzielono w formie udziałów między uprawnionych, należących do różnych kategorii. Konsekwencją było rozdzielenie czynników produkcji – ziemi, kapitału eksploatacyjnego i pracy – niegdyś połączonych w strukturze gospodarstw kolektywnych, oraz rozproszenie praw do ziemi i kapitału między wielką liczbę małych udziałowców, niemających realnej siły ekonomicznej. Ta separacja była źródłem długiego i trudnego procesu rekompozycji praw własności zarówno kapitału eksploatacyjnego, jak i odnoszących się do praw użytkowania i dostępu do ziemi. W okresie po dekoloktywizacji nieliczni aktorzy, bardziej przedsiębiorczy od innych – przede wszystkim dawna kadra zarządzająca byłych gospodarstw kolektywnych – wykorzystali posiadany kapitał społeczny dla przejęcia kontroli nad „wiązką praw”⁴, czego dalekosiężnym celem było zachowanie koncentracji ziemi i środków produkcji.

Gospodarstwa wielkoobszarowe mają długą historię, której momenty krytyczne związane są ze zmianami systemów własności. Przejście od wielkich posiadłości klas uprzywilejowanych do wielkich przedsiębiorstw rolnych, których kapitał należy do spółek, dokonało się za pośrednictwem kolektywizmu, który – z pozoru paradoksalnie – umożliwił przetrwanie tych olbrzymich struktur. Forma przestrzenna, którą jest gospodarstwo wielkoobszarowe, umożliwiła przetrwanie formy strukturalnej, kierującej się logiką koncentracji ziemi i majątku. W tabeli 3 przedstawiono główne etapy i okresy przemian, które wyznaczają tę szczególną trajektorię.

---

⁴ Metafora „wiązka praw” albo „uprawnienia własnościowe” (*bundle of rights*) oznacza prawa i obowiązki jednostek lub grup w stosunku do posiadanych przedmiotów.

Tabela 3. Od wielkiej posiadłości do przedsiębiorstwa w formie spółki: klasyfikacja czynników produkcji**Table 3.** From the latifundium to the farm – large legal entity: classification of production factors

Spoleczne formy produkcji	Ziemia (sposób dostępu do ziemi)	Kapitał eksploatacyjny	Praca
<i>Stan przedkolektywizacyjny</i>			
Wielka posiadłość funkcjonująca zgodnie z zasadami logiki kapitalistycznej	Własność dziedziczna w obrębie rodziny	Własność prywatna	Pracownicy dniówkowi i chłopi, część wynagrodzenia w naturze
Małe gospodarstwo funkcjonujące zgodnie z zasadami gospodarki chłopskiej	Rozdrobnione parcele (dzierżawa lub własność)	Narzędzia i stado w posiadaniu rodziny	Rodzinna siła robocza, lokalne formy wzajemnej pomocy
<i>Reformy rolne i następujące po nich kampanie kolektywizacyjne</i>			
Gospodarstwo spółdzielcze	Wspólne użytkowanie ziemi „wniesionej” przez chłopów	Niepodzielna społeczna własność członków	Spółdzielcy
Gospodarstwo państwowe	Własność państwa	Własność państwa	Pracownicy najemni
<i>Dekolektywizacja, restauracja własności prywatnej</i>			
Spółdzielcze gospodarstwo wielkoobszarowe	Dzierżawa od członków spółdzielni	Udziały (przyznawane członkom wg różnych kryteriów)	Aktywni członkowie spółdzielni
Gospodarstwo wielkoobszarowe w zarządzie prywatnym	Mieszany (własność i dzierżawa)	Własność prywatna gospodarującego	Rodzinna siła robocza, dorywczy pracownicy najemni
Gospodarstwo wielkoobszarowe zarządzane przez spółkę	Głównie wynajem od właścicieli małych parcel (<i>reverse tenancy</i>)	Udziały (skoncentrowane w rękach zarządzających)	Pracownicy najemni (stali i sezonowi)

Źródło: oprac. własne.

Source: Own study.

3. Dynamika polaryzacji struktur

3.1. Zwiększona rola gospodarstw-spółek

Trajektorie postkolektywistyczne wiodły przez wzrost liczby bardzo małych gospodarstw samozaopatrzeniowych, pojawienie się pewnej ograniczonej liczby

średniej wielkości gospodarstw rodzinnych i/lub indywidualnych oraz przetrwanie wielkich gospodarstw funkcjonujących dzięki pracownikom najemnym (Halamska, Maurel 2010). Te największe nie mają odpowiednika w pozostałych częściach UE, gdzie towarowe gospodarstwa rodzinne stanowią dominującą społeczną formę organizacji produkcji. Spółdzielcze „gospodarstwa następcze”, które powstały z dawnych spółdzielni przekształconych na początku lat 90., charakteryzuje wysoki stopień koncentracji ziemi (co jest wynikiem dzierżawy od dawnych spółdzielców i licznych drobnych właścicieli) oraz kapitał eksploatacyjny stworzony z dawnych udziałów (w wyniku oceny wkładu materialnego i wkładu pracy)⁵. Po początkowej fazie dekoncentracji ziemi, powodującej przejściowo zmniejszenie się powierzchni „gospodarstw następczych” w stosunku do dawnych spółdzielni i gospodarstw państwowych, a w niektórych przypadkach ich podział⁶, proces restrukturyzacji przywrócił wielkie gospodarstwa zarówno w nowych landach niemieckich, jak i w Czechach, na Słowacji i na Węgrzech (Maurel 2012).

Spółdzielnie właścicieli, ukształtowane na początku lat 90., podobnie jak gospodarstwa powstałe z prywatyzacji dawnych gospodarstw państwowych, stały się podstawą, na której uformowały się przedsiębiorstwa o statusie spółek. Użycie formy spółki pozwoliło na stabilizację kapitału gospodarstw przez powierzenie udziałów osobom prawnym (*legal entities*) o różnym statusie. Udziały kapitałowe były często skupowane przez kadrę kierowniczą gospodarstw, co doprowadziło do ich stopniowej koncentracji w rękach nielicznych akcjonariuszy. Ziemia pozostawała w rękach właścicieli, dla których jedynym wyjściem było oddanie jej w dzierżawę nowym, spółkowemu gospodarstwu. W rezultacie widać, że różnią się one od gospodarstw mających tylko jednego właściciela (*sole holder*), zajmują dużą część użytków rolnych dawnych wielkich gospodarstw i zwykle mają przeciętnie większą powierzchnię (zob. tabela 4).

W Czechach i na Słowacji spółka jako forma przedsiębiorstwa rolnego jest dość powszechna i odpowiada za użytkowanie większej części ziemi. W b. NRD spółki stanowią około połowy wielkich gospodarstw. Jeśli chodzi o Polskę, to w skali kraju mają niewielki udział, jednak ich znaczenie jest większe w jego zachodniej części, w województwach od zachodniopomorskiego do warmińsko-mazurskiego i od dolnośląskiego do kujawsko-pomorskiego (rysunek 3).

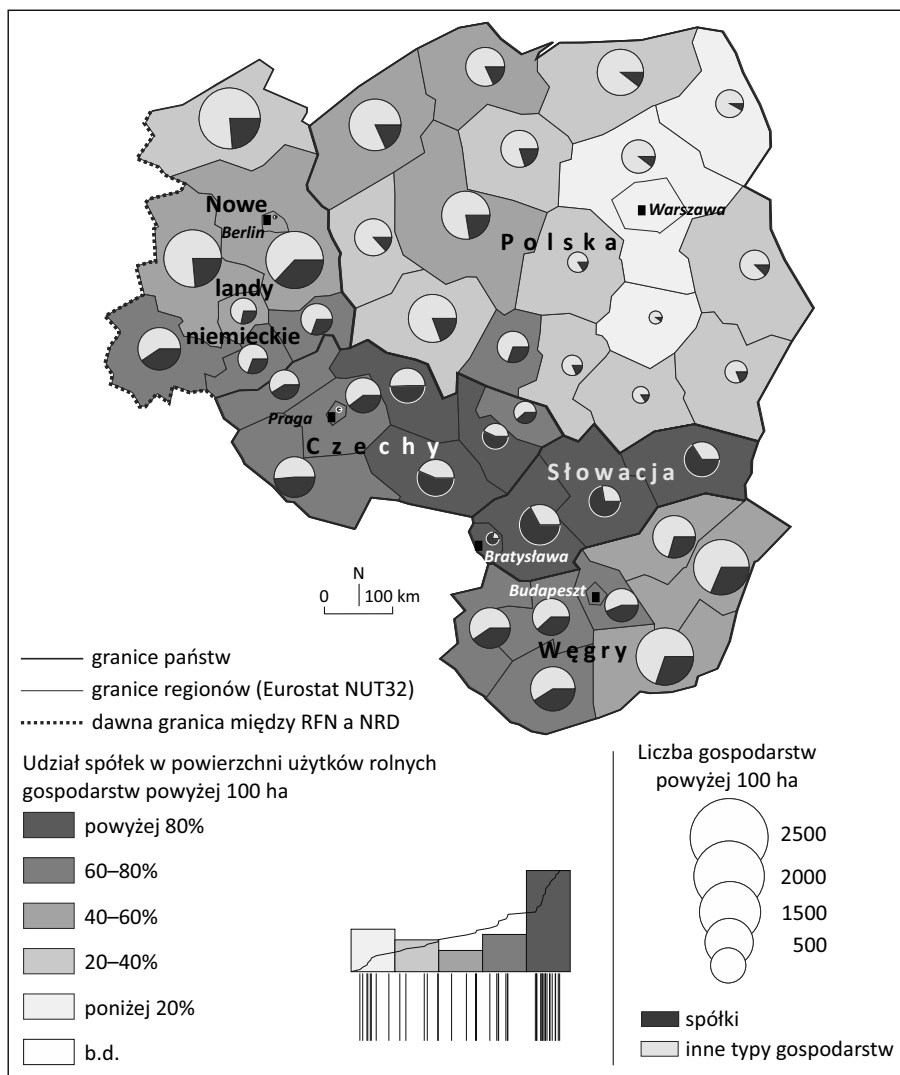
⁵ Należy przez to rozumieć sposób organizacji oparty na zasadzie rzeczywistej współpracy między członkami.

⁶ Bardzo duże spółdzielnie, powstałe w latach 1960–1970 w wyniku fuzji, mogły być podzielone na mniejsze jednostki, odpowiadające poszczególnym wsiom.

Tabela 4. Gospodarstwa-spółki o powierzchni przekraczającej 100 ha
Table 4. Farms – large legal entities of a size exceeding 100 ha

Kraj	Liczba gospodarstw-spółek	Obszar użytków rolnych w ha	W % całkowitej liczby gospodarstw	W % całkowitej powierzchni użytków rolnych	W % liczby wielkich gospodarstw (> 100ha)	W % powierzchni wielkich gospodarstw (> 100ha)	Średnia powierzchnia gospodarstwa w formie spółki
b. NRD	2 700	2 751 420	10,9	49,8	29,9	53,9	1 019
Czechy	2 260	2 392 580	8,5	69,2	48,0	79,1	1 059
Węgry	3 040	1 834 330	0,7	39,3	34,7	62,0	603
Polska	2 060	1 125 660	0,1	7,8	17,2	37,1	546
Słowacja	1 650	1 475 260	6,4	78,0	68,8	88,1	894

Źródło: Statystyczne badanie gospodarstw rolnych Eurostat 2016, <https://ec.europa.eu/eurostat/fr/data/database> (dostęp: marzec 2020).
 Source: Farm Statistical Survey, Eurostat 2016, <https://ec.europa.eu/eurostat/fr/data/database> (accessed: March 2020).

Rysunek 3. Liczba dużych gospodarstw rolnych powyżej 100 ha, w tym gospodarstw rolnych w formie spółek, oraz udział ziemi użytkowanej rolniczo w gospodarstwach rolnych w formie spółek w ogóle dużych gospodarstwach rolnych powyżej 100 ha

Figure 3. Number of large farms over 100 ha, including large legal entities as well as the share of legal entities in the utilised agricultural area (UAA) of large farms over 100 ha

Źródło: badanie własne; Statystyczne badanie gospodarstw rolnych, Eurostat 2016 <https://ec.europa.eu/eurostat/fr/data/database> (dostęp: marzec 2020).

Source: Own study; Farm Statistical Survey, Eurostat 2016 <https://ec.europa.eu/eurostat/fr/data/database> (accessed: March 2020).

W nowych landach niemieckich gospodarstwa-spółki, które zastąpiły dawne spółdzielnie (LPG – *Landwirtschaftliche Produktionsgenossenschaft*), uprawiają dziś 49,8% powierzchni UR (dane z 2016 r.)⁷. Proporcja tych „gospodarstw następczych” szybko zmniejszyła się po wprowadzeniu zasad prywatyzacji rolnictwa kolektywistycznego, ale na początku lat 2000. osiągnęła pewien stały poziom (Gerke 2003; Lacquement 2011). Istnieją znaczące różnice regionalne między landami – Turyngią a Saksonią, ale też między regionami – Fląmangiemi i Altmarkiem w Brandenburgii, gdzie gospodarstwa te zajmują ponad 70% powierzchni UR. W Saksonii-Anhalt i w Meklemburgii większą rolę odgrywają inne formy gospodarowania (gospodarstwa rodzinne, grupy gospodarstw indywidualnych). Restrukturyzacja prawna z początku lat 90. przekształciła dawne spółdzielnie (LPG) w połowie w gospodarstwa zbiorowe prawa prywatnego, w jednej trzeciej w spółki kapitałowe typu EARL (*exploitation agricole à responsabilité limitée* – gospodarstwo rolne z ograniczoną odpowiedzialnością), pozostała część w spółki komandytowe. Te gospodarstwa o charakterze spółek odróżniają się sposobem ukonstytuowania kapitału i rozmieszczeniem aktywów w obrębie przedsiębiorstwa, ale ich cechą wspólną jest posługiwanie się najemną siłą roboczą i duże zdolności inwestycyjne, tym większe, że zmieniono system ratalnego spłacania dawnych długów z okresu socjalizmu. W przeciwieństwie do dawnych landów nowe (na terenach dawnej NRD) charakteryzują się występowaniem dużych, a nawet bardzo dużych gospodarstw. Ich średnia wielkość to 223,5 ha, podczas gdy w zachodniej części kraju wynosi ona tylko 60,5 ha. W nowych landach gospodarstwa-spółki mają średnią powierzchnię 752 ha i dominują wśród gospodarstw przekraczających 100 ha: stanowią 29,9% ich wszystkich, ale zajmują 53,9% powierzchni użytków rolnych (zob. rysunek 3).

W drugiej połowie lat 90. w Czechach zbiorowe gospodarstwa właścicieli przeszły „drugą falę transformacji”, polegającą na przejęciu kontroli nad ich kapitałem przez grupę wywodzącą się z dawnych kadr kierowniczych i przekształcenie ich statusu prawnego w spółki. Konsekwencją prywatyzacji dawnych gospodarstw państwowych było pojawienie się gospodarstw-spółek, które dzierżawiły ziemię i sprzęt produkcyjny z państwowego Funduszu Ziemi, a po 1999 r. mogły nabywać je na własność. Mimo ogromnego rozdrobnienia własności ziemi jest ona użytkowana przez wielkie struktury produkcyjne, dzierżawiące ją od drobnych właścicieli (dotyczy to 88,5% powierzchni rolnej kraju). W połowie są to bardzo wielkie przedsiębiorstwa o charakterze spółek (o obszarze przekraczającym 1000 ha) i wielkie gospodarstwa typu przedsiębiorstw (średnia powierzchnia 642 ha). Mimo

⁷ Bundesministerium für Ernährung und Landwirtschaft 2017, s. 44, https://www.bmel.de/SharedDocs/Downloads/Broschueren/DatenundFakten.pdf?__blob=publicationFile (dostęp: marzec 2020).

iż gospodarstwa-spółki użytkują aż 4/5 ziemi należącej do gospodarstw powyżej 100 ha, dostarczają tylko dwie trzecie wartości produkcji. Specjalizują się w produkcji roślinnej (zboża, rośliny oleiste, uprawy przemysłowe). Profil strukturalny Słowacji jest podobny, z jeszcze większą proporcją bardzo wielkich spółek (69% liczby wielkich gospodarstw > 100 ha i 88% powierzchni użytków rolnych). W obu krajach bardzo wielkie gospodarstwa-spółki zajmują odpowiednio 69 i 80% powierzchni UR kraju.

Węgierska ścieżka przekształceń odznacza się przyspieszonym upadkiem spółdzielni, przeobrażających się w nowe formy gospodarstw o typie spółek, które pozwalają na stabilizację kapitału eksploatacyjnego i które zdolne są do dostosowania się do nowych reguł gospodarki rynkowej i sprostania konkurencji. W 2016 r. 1/3 wielkich gospodarstw to spółki, które zajmują 4/5 użytków rolnych kraju. Ich średnia powierzchnia przekracza 600 ha i jest ponaddwukrotnie większa niż średnia powierzchnia innych gospodarstw należących do tej kategorii (tj. > 100 ha). W porównaniu z Czechami i Słowacją rolnictwo węgierskie wydaje się bardziej zróżnicowane z uwagi na status prawny gospodarstw, ich wielkość i zatrudnienie, gdzie współwystępuje rodzinna i najemna siła robocza. Istnienie wielkich gospodarstw nie było przeszkodą dla pojawienia się struktur średniej wielkości, indywidualnych gospodarstw prywatnych, natomiast liczba małych prywatnych gospodarstw stale spada.

Inne dane statystyczne pozwalają lepiej uchwycić niektóre cechy specyficzne tych struktur w badanych krajach. Wielkie gospodarstwa ciągle zatrudniają relatywnie dużo najmniej – stałej lub sezonowej – siły roboczej. To właśnie one dają pracę ponad 2/3 robotników rolnych na Słowacji (67,6%) i w Republice Czeskiej (68,2%)⁸. W Czechach, na Słowacji i na Węgrzech (podobnie jak w krajach bałtyckich, w Rumunii i Bułgarii) ponad 9/10 pracy w rolnictwie wykonują pracownicy najemni, zatrudnieni w wielkich gospodarstwach o standardowej produkcji (SO) przekraczającej 100 tys. EUR⁹.

3.2. Nowe systemy własności

Postkolektywistyczne systemy własności odznaczają się pewnymi cechami wspólnymi, które wiążą się z dziedzictwem społeczno-historycznym oraz z przyjętymi politykami prywatyzacyjnymi. System własności składa się z zasad regulujących

⁸ Proporcje te są o wiele większe od odpowiednich wartości w innych krajach członkowskich, np. między 40 a 50% w Wielkiej Brytanii, Danii i Estonii.

⁹ https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/images/7/7f/Share_of_the_labour_force_directly_working_on_very_large_farms_in_economic_terms%2C_by_type_of_labour%2C_2013_%28%25_of_total_labour_force_in_AWUs%29.png (dostęp: styczeń 2020).

dostępność ziemi i określających, kto może ją eksploatować, na jak długo i pod jakimi warunkami, zawiera także sposoby ochrony tych praw. Konstytuuje się on przez ustalenie relacji między osobami i własnością, co tworzy „wiązkę praw” (*bundle of rights*) obowiązującą wszystkich – zarówno właścicieli ziemi, jak i jej użytkowników. Dystrybucja praw własności najczęściej prowadziła do stopniowego rozdrobnienia ziemi, którego rytm był zależny od przyjętej polityki prywatyzacji i sposobów jej wprowadzania w życie. Powodowało to pojawienie się nowych sposobów artykulacji własności i użytkowania ziemi, od zupełnego rozdzielenia po całkowite pokrycie się tych dwóch elementów. Stosunki między jej właścicielami i gospodarującymi użytkownikami przybrały ciekawe konfiguracje. W Republice Czeskiej, na Słowacji i na Węgrzech niezależnie od statusu po transformacji „gospodarstwa następcze” w ogóle nie posiadały ziemi na własność lub posiadały jej bardzo mało¹⁰. Zasadniczą część ziemi uprawnej „gospodarstw następczych” stanowiły działki będące własnością dawnych spółdzielców. Zarządy „gospodarstw następczych” podpisywały z ich właścicielami umowy dzierżawy, zawierające klauzulę o wypłacaniu renty gruntowej. W ten sposób drobni właściciele przekazywali możliwość użytkowania części lub całości posiadanych gruntów szefom przedsiębiorstw rolnych mającym dostęp do kapitału finansowego, kompetencje techniczno-ekonomiczne oraz zdolności organizacyjne. Praktycznie rzecz biorąc, dzierżawiający ziemię byli quasi-monopolistami mogącymi dyktować warunki kontraktów (okres, wysokość renty, sposób zapłaty). Koncentracja ziemi w wyniku „odwrotnej dzierżawy”¹¹ stała się w ten sposób głównym sposobem rekompozycji strukturalnej w Czechach, na Słowacji i Węgrzech. „Gospodarstwa następcze” w tych krajach nie są już tak wielkie jak ich poprzednicy – gospodarstwa kolektywne – ale od momentu powstania udało im się zachować areal rzędu tysiąca hektarów lub nawet więcej. Znaczenie konfiguracji „odwrotnej dzierżawy” przejawia się w przewadze rynku dzierżawy nad rynkiem kupna-sprzedaży, co wyjaśnia obserwowana korelacja między proporcją dzierżawionej powierzchni rolnej i znaczeniem wielkich gospodarstw-spółek (Ciaian i in. 2012).

W nowych landach niemieckich 3/4 ziemi jest wydzierżawiane, a w dawnych – tylko połowa (dane z 2010 r.). Ta sytuacja wynika ze sposobu oddawania majątku (ziemi) przyjętego w ustawie o adaptacji rolnictwa z 1991 r., która przywróciła całość praw do dóbr wniesionych niegdyś do spółdzielni. Jednocześnie Treuhandanstalt, instytucja, której zadaniem była prywatyzacja dóbr stanowiących własność ludu,

¹⁰ Na Węgrzech kooperatywy miały do dyspozycji jeszcze zasoby ziemi stanowiące niepodzielną własność, na którą składały się parcele członków, którzy opuścili gospodarstwa zbiorowe.

¹¹ Jako „odwrotną dzierżawę” (*reverse tenancy*) opisuje się sytuację, w której mali właściciele oddają w dzierżawę (wynajem) uprzywilejowanym ekonomicznie dzierżawcom (wielkim właścicielom lub przedsiębiorstwom rolnym) część lub całość ziemi, którą dysponują (Colin 2014).

restytuowała te z nich, z których poprzednich właścicieli wywłaszczono, z wyjątkiem wielkich posiadłości skonfiskowanych w ramach reformy rolnej. Paradoksalnie transformacja postkolektywistyczna ułatwiła tworzenie się na odziedziczonej strukturze przestrzennej wielkich gospodarstw niewłaścicielskich¹². Socjalistyczne spółdzielnie zostały zastąpione przez gospodarstwa następcze, choć te ostatnie praktycznie nie miały ziemi na własność, a jej areał odtworzyły prawie wyłącznie przez dzierżawę. Sytuacji „odwrotnej dzierżawy” sprzyjało stosowanie zachodnio-niemieckiego prawa o najmie ziemi, które przewidywało dowolność w sposobie zawierania umów, nie ustalając w sposób systematyczny ani czasu ich trwania, ani wysokości czynszu dzierżawnego. Gospodarstwa indywidualne powstały na ziemi posiadanej przez właścicieli-gospodarzy, powiększonej o ziemię pochodzącą z BVVG oraz dzierżawioną od innych drobnych właścicieli, którym sytuacja ekonomiczna nie pozwalała stać się niezależnymi gospodarzami. W regionach górskich i tam, gdzie niegdyś dominowała własność chłopska, obszary wielkich gospodarstw w formie spółek składają się z tysięcy działek katastralnych należących do setek drobnych właścicieli. Spis z 2016 r. wykazał występowanie od ok. 2010 r. tendencji do zmniejszania się proporcji dzierżawionej powierzchni użytków rolnych, ale ciągle stanowią one ponad 2/3 uprawianej ziemi.

3.3. Procesy koncentracji ziemi

Po wejściu krajów Europy Środkowej do UE w 2004 r. w wyniku stosowania Wspólnej Polityki Rolnej rozpoczęła się kolejna faza rekonstrukcji struktur rolnictwa, co było wynikiem dwóch procesów.

Po pierwsze, chodzi tu o proces koncentracji ziemi przez bardzo duże gospodarstwa, stymulowany przez uproszczenie płatności bezpośrednich i ich sprofilowanie w celu zmniejszenia liczby beneficjentów (Ciaian 2009). W skali całej UE 1/5 beneficjentów otrzymuje 4/5 płatności bezpośrednich¹³. W trzech krajach Europy Środkowej 1/5 gospodarstw otrzymuje ponad 4/5 płatności bezpośrednich: 94% na Słowacji, 89% w Czechach i 85% na Węgrzech, gdy tymczasem odpowiednia wartość dla Polski wynosi jedynie 74%. Taki sposób dystrybucji płatności bezpośrednich jest silnym bodźcem do powiększania obszaru gospodarstwa, zapewniającego im swego rodzaju rentę gruntową.

Po drugie, konsolidacji wielkich gospodarstw sprzyjały sposoby regulacji rynku ziemi wprowadzone przez państwa członkowskie. Wstępując do UE,

¹² To rozwiązanie prawne doprowadziło na początku lat 90. do odtworzenia się struktur własności ziemi zamrożonych przez władze okupacyjne strefy radzieckiej, a po roku 1949 przez NRD.

¹³ W ten sposób ponad 30% całkowitej sumy wypłaca się tylko 131 000 gospodarstw z 6 700 000 gospodarstw rolnych UE (2019). *Atlas 2019*, s. 52.

środkowoeuropejskie państwa członkowskie chciały utrzymać kontrolę nad narodowymi rynkami ziemi w celu ochrony przed zagranicznymi inwestorami¹⁴. Udało im się wynegocjować okresy przejściowe (od 7 do 12 lat, potem przedłużane), w których wolno było odstąpić od zasady wolnego przepływu kapitału i ograniczyć obrót ziemią do aktorów krajowych. Restrykcje, którym podlegali inwestorzy zagraniczni, dotyczyły bardziej rynku kupna-sprzedaży niż dzierżawy. Powiększanie się struktur gospodarowania zależało przede wszystkim od relacji popytu i podaży na rynkach ziemi, które kształtowane były przez narodowe systemy prawne, zróżnicowane co do stopnia liberalizmu. Regulacja rynków ziemi polegała na: unormowaniu cen ziemi, ustaleniu maksymalnego rozmiaru gospodarstw w zależności od ich statusu prawnego, wprowadzeniu obowiązku rejestrowania transakcji czy wreszcie wprowadzeniu prawa pierwokupu w przypadku sprzedaży. Formy regulacji rynku (ochrona nabywających, właściciele-gospodarzy, właściciele czy też przeciwdziałanie rozdrobnieniu) świadczą o bardzo silnej woli utrzymania kontroli państwowej na Węgrzech i w Polsce, a wyraźnie słabszej w Czechach¹⁵. Ponadto państwo interweniowało bezpośrednio w transfery gruntowe, szczególnie przez sprzedaż ziemi, która była własnością publiczną, oraz przez orientację przeznaczenia ziemi na rzecz niektórych kategorii gospodarstw. W celu zarządzania majątkiem pochodzącym z dawnych gospodarstw państwowych stworzono specjalne instytucje, których jedną z funkcji była prywatyzacja tych gruntów¹⁶. Rola tych instytucji była duża w krajach, gdzie uprzednio istniał znaczący sektor państwowy¹⁷. Agencje państwowe mogły administrować majątkami, sprzedawać je lub wydzierżawiać, więc były istotnym źródłem podaży na rynkach ziemi; kierowano ją tam w zależności od określonych celów. Na początku agencje preferowały administrację ziemią i majątkiem przez ich dzierżawę lub najem przez inne podmioty (partnerstwa pracownicze, spółki różnych typów). Wystawianie publicznej ziemi na sprzedaż nastąpiło później, a skutkiem tego było ożywienie dotychczas mało rozwiniętego rynku.

W ten właśnie sposób w Czechach po 2002 r. będący dotychczas w stagnacji rynek ożywił się w wyniku sprzedaży gruntów przez Fundusz Ziemi: w latach

¹⁴ Niska w porównaniu z krajami Europy Zachodniej cena ziemi przyciągała inwestorów europejskich, którzy mimo zakazu kupna nabywali duże powierzchnie. Na Węgrzech miało to miejsce dzięki grzeźniowym umowom z udziałem użyczających swych nazwisk Węgrów („umowy kieszeniowe”).

¹⁵ Swinnen, Van Herck i Vranken wyróżnili „modele rozwoju” rynków ziemi na podstawie analizy sposobów użytkowania, typu i cech szczególnych umów najmu (Swinnen i in. 2016).

¹⁶ Odpowiadały za to: czeski Państwowy Fundusz Ziemi, węgierskie Biuro Własności Państwa, polska Agencja Własności Rolnej Skarbu Państwa, od 2003 r. Agencja Nieruchomości Rolnych. Przypis redakcji: W 2017 r. została ona połączona z Agencją Rynków Rolnych, tworząc instytucję o nazwie Krajowy Ośrodek Wsparcia Rolnictwa.

¹⁷ W 1989 r. do sektora państwowego należało odpowiednio 14,9, 17,8 i 31,9% powierzchni UR na Węgrzech, w Polsce i w Czechosłowacji.

2002–2005 pół miliona hektarów, czyli 11,7% powierzchni UR, sprzedano po oficjalnych cenach wyznaczonych przez Państwowy Fundusz Ziemi (Bartůšková, Homolka 2009). Na Słowacji w chwili wejścia do UE Fundusz Ziemi odpowiadał za zarządzanie 1/4 użytków rolnych kraju, ale tylko 6% było własnością publiczną, a znakomitą większość tworzyły ziemie niezidentyfikowanych właścicieli (Schwarcz, Bandlerová, Schwarczová 2013). Mimo podjęcia kroków zmierzających do rozwiązania tego problemu w 2012 r. 19% ziemi było ciągle pod kontrolą Funduszu, a 13,6% miało niezidentyfikowanych właścicieli. Taka sytuacja hamowała rozwój rynku ziemi.

Na Węgrzech działający od stycznia 2002 r. Narodowy Fundusz Ziemi zarządzał majątkiem publicznym w postaci ziem uprawnych i lasów, który mógł sprzedawać na aukcjach lub dawać w dzierżawę. We wrześniu 2010 r., po dojściu do władzy Viktora Orbána, instytucję tę poddano kontroli Ministerstwa Rolnictwa i Rozwoju Wsi i zmieniono jej organizację. Jej działalność obejmuje najem, sprzedaż i zamianę ziemi oraz jej scalanie, pełniąc zarazem funkcję banku ziemi. W 2012 r. odpowiadała za powierzchnię 880 tys. ha ziemi uprawnej i 922 tys. ha lasów, czyli 23% powierzchni rolnej i leśnej kraju. Cele tej instytucji zostały sformułowane w sposób, który uczynił z niej instrument polityki gruntowej zorientowanej na agrobiznes¹⁸. Upublicznienie afer korupcyjnych pokazało istnienie strategii kontroli dostępu do ziemi, lobbowanej przez polityków pozostających w związkach z grupami agrobiznesowymi. W Polsce¹⁹ od 1996 do 2004 r. Agencja Własności Rolnej Skarbu Państwa sprzedała niewiele ziemi (100–190 tys. ha rocznie), większość została wydzierżawiona (3 mln ha w pierwszych latach, 2,1 mln ha w 2002 r.). Od 1992 do 2015 r. Agencja sprzedała 2685 tys. ha, czyli 56,7% całości ziemi, która była w jej dyspozycji, a 1 mln ha pozostawał w dzierżawie. Ziemia w dyspozycji Agencji znajdowała się przede wszystkim w województwach zachodnich i północnych i skorzystały z niej głównie wielkie gospodarstwa-spółki; ponadto posłużyła do powiększenia dużych gospodarstw indywidualnych (Bański 2011).

W większości krajów ziemia dawnego sektora państwowego wcale nie podlegała procesowi parcelacji, podziału na mniejsze działki, lecz raczej posłużyła do utrzymania się lub nawet konsolidacji wielkich gospodarstw, przede wszystkim w formie spółek. Proces ten dokonał się najpierw przez dzierżawę, a potem przez

¹⁸ Zawiadomienia o aukcjach dostępne tylko dla wybranych, brak kryteriów odrzucania ofert złożonych przez miejscowych rolników, nieprzestrzeganie zasad aukcji. Zob. Szabo 2013. Opozycyjna posłanka o wrażliwości ekologicznej upubliczniła działania korupcyjne, ukrywane przez władze polityczne.

¹⁹ Geograficzna koncentracja tych gruntów zmniejszyła rolę restrukturyzacyjną, którą mogłaby mieć taka oferta w rękach Agencji. Gospodarstwa państwowe pochodziły z konfiskat, których ofiarą padły różne grupy etniczne, przede wszystkim Niemcy, bezpośrednio po II wojnie światowej. Chodzi tu o Sudety w Czechach oraz zachodnią i północną część Polski.

sprzedaż gruntów dawnego sektora państwowego pod kontrolą władzy publicznej. Ułatwienie wielkim gospodarstwom dostępu do ziemi przez przyjęty sposób regulacji rynku gruntów miało wpływ na trend koncentracji struktur. W Polsce rola wielkich gospodarstw prywatnych, indywidualnych lub spółek, choć nie tak znaczna jak dawnych wielkich PGR-ów, zwiększyła się, na co wskazuje wzrost ich obszaru: 17% powierzchni użytków rolnych w 2005 i 21% w 2016 r. Jest to obecnie znacząca część aparatu produkcji rolnej województw zachodniej Polski.

Przedstawiona powyżej analiza ukazała, że wielkie gospodarstwa były w stanie zachować sprzyjające warunki dostępu do użytkowania ziemi. Były one zdolne do zablokowania zewnętrznej konkurencji przez zakaz kupna ziemi, a poparcie państwa w celu regulacji i kontroli rynku gruntów odegrało rolę wzmacniającą wielkie gospodarstwa.

4. Pojawienie się „rolnictwa korporacyjnego”²⁰ (wcześniej nieznanego)

Obecność wielkich gospodarstw pozwoliła w ciągu ostatnich 20 lat na przeniknięcie do rolnictwa kapitalizmu w nieznanym dotychczas sposób, co przejawia się w sposobie użytkowania ziemi i strukturze kapitału produkcyjnego gospodarstw. W większości postkolektywistycznych systemów rolnych obserwuje się przyspieszoną przemianę struktur w nowe formy organizacji produkcji, które można by zaliczyć do „rolnictwa korporacyjnego”²¹ (Purseigle i in. 2017). Mimo że nie jest to elementem oficjalnego dyskursu, rozwój agrobiznesu jest *de facto* wspierany przez władze polityczne za pomocą różnych form interwencji bezpośredniej i/lub pośredniej.

4.1. Nowe pokolenie przedsiębiorców

W przeciwieństwie do transformacji „gospodarstw następczych”, gdzie decydującą rolę odegrali aktorzy wywodzący się ze środowisk rolniczych, głównie dawne kadry kierownicze przekształcone w kierowników gospodarstw o charakterze przedsiębiorstw, pojawienie się nowych form kapitalistycznych dokonało się dzięki aktorom wywodzącym się z innych dziedzin gospodarki. W ciągu kilku lat

²⁰ Rolnictwo korporacyjne to odpowiednik angielskiego terminu *corporate farming*, wprowadzonego dla rozróżnienia rolnictwa rodzinnego (*family farming*) od rolnictwa opartego na własności różnego rodzaju spółek.

²¹ Termin ten pochodzi ze słownictwa przedstawicieli humanistyki i nauk społecznych zajmujących się nowymi strukturami organizacji produkcji rolnej; określa mianem firmy nową formę wykonywania zawodu rolnika i jednostkę organizacji produkcji rolnej, odchodzące od modelu rodzinnego i nabierające coraz więcej cech przedsiębiorstw istniejących w innych działach gospodarki (Purseigle i in. 2017, s. 2).

można było obserwować, jak kapitał zewnętrzny dokonuje penetracji rolnictwa, inwestując w wielkie gospodarstwa. Zręczni przedsiębiorcy wybierają najciekawsze segmenty łańcucha rolno-spożywczego, wykorzystując okazje wykupu przedsiębiorstw przeżywających trudności lub będących w trakcie prywatyzacji. Nielicznym udaje się stworzyć wielkie grupy przemysłowe i finansowe, których działalność rozciąga się poza łańcuchy rolno-spożywcze i które strukturyzują się w formie agroholdingów. Poszczególne agroholdingi²² mają własną tożsamość, odzwierciedlającą drogę życiową założyciela, jego sposób zarządzania oraz strukturę władzy w obrębie grupy²³. Akumulacja kapitału w różnych formach (aktywa bankowe i przemysłowe, nieruchomości) dokonuje się pod kontrolą centrum decyzyjnego (często jednoosobowego), które przekształca strukturę grupy, adaptując je pod kątem osiągnięcia maksymalnego zysku. Agroholdingi dążą do powiększenia swojej bazy produkcyjnej, jednocześnie wzmacniając integrację pionową, co prowadzi do łączenia wielkich gospodarstw rolnych z przedsiębiorstwami wytwórczości przemysłowej, komercjalizacji i usług logistycznych. Idea łączenia elementów w obrębie grupy holdingowej odzwierciedla intensywne związki między systemem bankowym i finansowym a systemem produkcji.

Przypadek Republiki Czeskiej ilustruje rozwój integracji pionowej i poziomej wielkich gospodarstw: 49% z nich wykazuje którąś z tych form integracji, a 10% (około 20% powierzchni użytków rolnych) zarówno pionową, jak i poziomą (Jelínek 2018)²⁴. Symptomatyczny dla czeskiego agrobiznesu jest przypadek holdingu Agrofert. Jest to trzecia pod względem obrotów grupa w Czechach. Oprócz wielkich gospodarstw-spółek w holdingu znajdują się też przedsiębiorstwa rolno-spożywcze, chemiczne, budowlane, logistyczne, leśne, energetyczne i mass-media. Grupa posiada 70 przedsiębiorstw-spółek zaangażowanych w podstawową działalność rolniczą, zaopatrywanych w materiały i usługi przez firmy należące do holdingu. Chodzi tu o wielkie jednostki rzędu setek hektarów, wywodzące się

²² Holding to spółka, która uczestniczy finansowo w innych spółkach, kierując nimi lub kontrolując ich działalność. Przep. redakcji: Za *Słownikiem języka polskiego* PWN: „przedsiębiorstwo zarządzające innymi przedsiębiorstwami lub kontrolujące je dzięki posiadaniu ich akcji lub udziałów”.

²³ Założyciele Agrofertu w Czechach i holdingu Bonafarm na Węgrzech Andrej Babiš i Sándor Csányi należą do najbogatszych obywateli swoich krajów. Ich oszałamiający sukces wykazuje liczne podobieństwa: oparcie się na sieciach powiązań ukształtowanych w czasach komunizmu, zdolność akumulacji kapitału początkowego i jego mobilizacji w czasie prywatyzacji przedsiębiorstw, zorganizowane nabywanie przedsiębiorstw sektora rolno-spożywczego, zaczynając od pewnego punktu, którym w przypadku Agrofertu były nawozy, a przetwórstwo w przypadku Bonafarmu, <https://multinationales.org/Andrej-Babis-l-oligarche-de-l-agrochimie-devenu-Premier-ministre-tcheque> (dostęp: styczeń 2020).

²⁴ Zob. wywiad z Ladislavem Jelínkiem, przeprowadzony w 2018 r., na stronie internetowej LaScala – International Competence Center on Large Scale Agriculture, Leibniz Institute of Agricultural Development in Transition Economies (IAMO), <https://www.largescaleagriculture.com/home/news-details/restructuring-of-czech-large-scale-farms-will-continue-ladislav-jelinek/> (dostęp: luty 2020).

z dawnych gospodarstw państwowych przekształconych w spółki, których kapitał został nabyty przez Agrofert w ciągu ostatnich 20 lat. W sumie przedsiębiorstwa te zajmują 140 465 ha, zatrudniają 6709 osób, wytwarzają 163,5 tys. t mięsa, 248 tys. t mleka i 271 mln jaj. Agrofert obejmuje 230 spółek usytuowanych w Czechach, na Słowacji, w Niemczech i w Polsce.

Na Węgrzech grupa Bonafarm²⁵, założona w 2009 r. przez Sándora Csányiego, dyrektora generalnego grupy bankowej OTP, obejmuje trzy „giganty” sektora rolno-spożywczego (nabiał, mięso i wędliny, wina) oraz pięć spółek rolniczych i zatrudnia 6600 pracowników. Po nabyciu w 2017 r. spółki rolnej Agroprodukt powierzchnia ziemi uprawianej przez grupę powiększyła się o 30%, osiągając 43 tys. ha, a produkcja mleka się podwoiła. Grupa wytwarza materiał siewny, zboża, rośliny oleiste, soję, pasze, hoduje i tuczy krowy i świny, które następnie idą na ubój i przetwarzane są w fabrykach należących do grupy. Wiele z tych spółek rolnych wywodzi się z dawnych gospodarstw państwowych (Bóly, Bábolna), sprywatyzowanych w latach dwutysięcznych i włączonych w obręb grupy Bonafarm²⁶.

W Polsce firma Top Farms Agro Sp. z o.o., utworzona w 1995 r., obejmuje teraz pięć wielkich przedsiębiorstw rolnych w różnych regionach kraju oraz liczne spółki przemysłowe i usługowe. Spółki rolne działają w województwach pomorskim, wielkopolskim, lubuskim, opolskim, dolnośląskim i warmińsko-mazurskim, tzn. na terenach, gdzie uprzednio znaczny udział miał sektor państwowy, a dawne PGR-y gospodarowały na żyznych gruntach. Grupa ma zróżnicowaną strukturę i posiada ponad 30 tys. ha UR, produkując w wielkich ilościach zboża, jabłka i warzywa; ważną rolę odgrywa też hodowla krów mlecznych i mięsnych.

Ukonstytuowanie się tych wielkich grup nastąpiło w drodze prawie nieprzerwanego następstwa operacji prowadzących do wzrostu (wykupy spółek, wrogie przejęcia, restrukturyzacje itp.), zrealizowanych z inicjatywy potężnych przedsiębiorców, których można określić jako kapitalistów typu oligarchicznego. Agroholdingi te wpisują się w ogólnosiwiatową tendencję finansjalizacji rolnictwa, odznaczając się jednak szczególnymi cechami ze względu na powiązania noszące znamiona zmywy między ich kierownictwem a ochraniającą ich interesy klasą polityczną.

Traktowanie ziemi jako kapitału gospodarstwa największych jednostek produkcyjnych niesie możliwość ich finansowania przez struktury zewnętrzne w stosunku do rolnictwa. Podwójna koncentracja – ziemi i produkcji – działa na korzyść wielkich grup finansowych. W kontekście zwiększającej się finansjalizacji rolnictwa

²⁵ <https://www.bonafarmcsoport.hu/en/bonafarm-group/> (dostęp: styczeń 2020).

²⁶ W ten sposób kombinat rolny Bóly (19 tys. ha) został w 2004 r. sprywatyzowany przez Agencję Publiczną ds. Prywatyzacji (APV Rt – Állami Privatizációs és Vagyongkezelő Rt). Sprzedawane akcje nabyła Investgroup-Bóly Rt, spółka działająca w imieniu dyrektora banku OTP Sándora Csányiego.

kontrola obrotu ziemią stała się niezwykle istotnym problemem dla inwestorów krajowych²⁷.

4.2. Utrudnienie dostępu do ziemi

Po wygaśnięciu wynegocjowanego podczas akcesji do UE moratorium liczne państwa Europy Środkowej, w tym Węgry, Słowacja i Polska, chcąc potwierdzić pełną suwerenność w dziedzinie kontroli i zarządzania zasobami ocenianymi jako mające podstawowe znaczenie, postanowiły zmodyfikować legislację regulującą obrót ziemią. Nowe reguły z ograniczenia praw własności i użytkowania ziemi uczyniły instrument kontroli, element polityki gruntowej mającej na celu ściślejszy nadzór nad nabywaniem i przekazywaniem własności ziemi oraz piętrzenie utrudnień dla ewentualnych inwestorów europejskich. Z myślą o rozwiązywaniu jakichś problemów wprowadzono te ograniczenia prawne, jaką kierowano się przy tym logiką?²⁸

Mówiąc ogólnie, nowe zasady prawne precyzują warunki, które muszą spełniać nabywcy ziemi, ustalając maksymalne rozmiary własności i użytkowania ziemi rolniczej, oraz wskazują kategorie nabywców mających prawo pierwokupu oraz ich kolejność (Maurel 2019). Te rozwiązania prawne dotyczące obrotu ziemią mają pewne cechy wspólne: przede wszystkim oddalenie inwestorów zagranicznych w celu zatrzymania ziemi w rękach obywateli danego kraju.

Te postanowienia świadczą o różnych politykach, co wynika z różnych profili strukturalnych rolnictwa w poszczególnych krajach. Większość wprowadzonych restrykcji prowadzi do zmniejszenia liczby potencjalnych nabywców, co nie może nie mieć pośredniego wpływu na ceny ziemi. Ustawy wprowadzają hierarchię między priorytetowymi potencjalnymi beneficjentami (Lazíková, Bandlerová 2015), których interesów bronią grupy wystarczająco zorganizowane, by mieć rzeczywisty wpływ na politykę obrotu ziemią. Bliskość aktorów agrobiznesowych i decydentów politycznych, zdolność organizacji zawodowych do interwencji oraz ciężar elektoratu wiejskiego to czynniki, które mogą wpływać na decyzje władzy. Wzmocnienie kontroli administracyjnej nad transakcjami kupna-sprzedaży ziemi to wybór pewnej polityki gruntowej, pozostający w bezpośrednim związku z układem sił w systemie własności ziemi. Sytuacja wydaje się obiecująca dla wielkich gospodarstw, które dotąd tylko dzierżały uprawianą ziemię. Silna ochrona gospodarującego rolnika daje nadzieję na zmianę sposobu gospodarowania z pośredniego (przez zarządców) na bezpośredni, a dzięki prawu pierwokupu może się to stać bez konieczności

²⁷ Mimo ograniczeń w kupnie ziemi proporcja własności ziemskiej posiadanej przez obywateli krajowych prawdopodobnie się zwiększyła, co spowodowało wzrost cen ziemi na rynku kupna-sprzedaży.

²⁸ W październiku 2016 r. Komisja Europejska uznała rozwiązania prawne przyjęte na Węgrzech i na Słowacji za niezgodne z obowiązującą w UE zasadą wolnego przepływu obywateli i kapitałów.

stawienia czoła konkurencji nabywców oddalonych od miejsca, gdzie się znajduje sprzedawany grunt. Dla tych właśnie lokalnych gospodarzy zapewniony zostaje nie tylko dostęp do zasobów ziemi, lecz pojawiają się nawet spore możliwości nabycia pełni praw własności.

Tabela 5. Główne rozwiązania prawne w obrocie ziemią przyjęte w trzech państwach Europy Środkowej

Table 5. Main legal solution used in the farmland transfers approved in three selected Central European countries

	Węgry	Słowacja	Polska
Data ogłoszenia lub wejścia w życie	21.06.2013, ustawa CXXII obowiązująca od 2014 r.	Ustawa nr 140/2014 obowiązująca od 1.06.2014 r.	Ustawa 1433/2015 Ustawa 585/2016
Wymagania:	Rolnicze kwalifikacje zawodowe lub zaświadczenie o działalności rolniczej przez przynajmniej trzy lata. Osoba fizyczna mieszkająca na stałe na Węgrzech lub obywatel kraju UE. Osoby prawne nie mogą nabywać ziemi.	Procedura administracyjna: działalność rolnicza przez mniej niż trzy lata (z wyjątkiem młodych gospodarzy). Stałe zamieszkanie dla osób fizycznych, zarejestrowana siedziba od ponad 10 lat dla osób prawnych i działalność rolnicza od co najmniej trzech lat.	Nabywca musi mieć wykształcenie rolnicze i mieszkać od pięciu lat na terenie gminy, gdzie znajduje się ziemia. Nabywający musi pracować osobiście na ziemi, a jego dochód z rolnictwa nie może być niższy od 1/4 całości dochodu.
Maksimum wielkości gospodarstwa i własności ziemi	Maksimum przy kupnie: 300 ha. Całość (własność i użytkowanie): 1200 ha. Wyjątki: produkcja paszy na rzecz hodowli, materiału siewnego, dla spółdzielni dzierżawiącej ziemię od członków: do 1800 ha.		Gospodarstwo prywatne lub rodzinne nie może przekraczać 300 ha. Publiczna sprzedaż przez Agencję Własności Rolnej ograniczona do 500 ha.
Ograniczenia w użytkowaniu: wyłącznie użytkowanie rolnicze	Właścicielskie gospodarowanie przez co najmniej pięć lat. Tylko użytek rolniczy.		
Prawa pierwokupu	Gospodarujący dzierżawca. Gospodarze miejscowi (rezydenci od trzech lat). Gminy.		Gospodarujący dzierżawiący ziemię publiczną.

Tabela 5 – cd.**Table 5 – continuation**

	Węgry	Słowacja	Polska
Możliwość kontroli transakcji	Procedura autoryzacji. Oferta kupna wpisana do kontraktu, o którym informuje się osoby mające prawo pierwokupu. Prawo zakupu przyznawane przez Nadzór Rolny, zatwierdzony przez miejscowy Komitet Gruntowy i po sprawdzeniu spełniania wymagań. Nabycie rejestrowane w Rejestrze Gruntowym.	Ogłoszenie oferty kupna na stronie Ministerstwa Rolnictwa i w siedzibie gminy. Nabywający musi zarejestrować swoją ofertę w ten sam sposób. Weryfikacja spełniania wymagań przez władze powiatowe, które wystawiają zaświadczenie.	Rynek ziemi prywatnej: notariusze muszą zawiadomić Agencję Własności Rolnej (AWR). AWR reguluje rynek ziemi publicznej przez ogłaszanie przetargów.

Źródło: oprac. własne na podstawie: Ciaian, Drabik, Falkowski, Kancs 2017.

Source: Own study based on: Ciaian et al. 2017.

5. Wnioski

Zmiany struktur agrarnych w Europie Środkowej trzeba umieścić w kontekście długoterminowej rywalizacji między małymi i wielkimi gospodarstwami. Konfrontacja ta nie sprowadza się do dwóch społecznych form produkcji, odmiennych ze względu na techniki i sposoby gospodarowania, ale uwidacznia się w sposób bardziej podstawowy w kategoriach społeczno-politycznych, dla których zagadnienie własności ziemi i środków produkcji oraz warunki akumulacji kapitału mają decydujące znaczenie. Zmiana strukturalna potwierdziła wyższość gospodarstw wielkoobszarowych, dominującej formy społecznej organizacji produkcji w rękach elity złożonej z zawodowych przedsiębiorców, oraz nieuchronne cofanie się małych gospodarstw. Eliminacja tych ostatnich jest oczywista w Czechach i na Słowacji, a na Węgrzech zajmie jeszcze kilka lat. Akumulacja kapitału w rękach potężnych oligarchów, którzy zdołali wprowadzić nowe sposoby kontroli dostępu do zasobów ziemi, zapowiada, że mali właściciele ziemscy stracą w końcu swoją własność. W Polsce, gdzie rozpowszechnione jest rolnictwo typu rodzinnego, sytuacja wydaje się wyjątkowa, choć małe gospodarstwa „quasi-chłopskie”²⁹ są tu grupą bierną, bez związku z rynkiem, bez perspektyw i bez zdolności innowacyjnych,

²⁹ Wg terminu wprowadzonego przez Marię Halamską (Halamska 2016).

a żyjące tam rodziny utrzymują się głównie z dochodów pozarolniczych (Halamska 2016). Także i w Polsce, jak wszędzie indziej, rolnictwo przemysłowe, które umiało skorzystać z prywatyzacji sektora państwowego, rozwija się w postaci potężnych agroholdingów lub gospodarstw korporacyjnych funkcjonujących w logice powszechnej finansjalizacji. Zakrawa skądinąd na paradoks, że trwała implantacja form kapitalistycznych w rolnictwie krajów Europy niemieckojęzycznej i Środkowej opiera się na dziedzictwie wielkoobszarowych gospodarstw rolnych realnego socjalizmu.

Z francuskiego przełożył Adam T. Halamski

Bibliografia

- Atlas (2019). *Atlas de la PAC. Chiffres et enjeux de la Politique Agricole Commune*, wyd. 2. Paris: Heinrich-Böll-Stiftung.
- Bański J. (2011). Changes in agricultural land ownership in Poland in the period of the market economy. *Agricultural Economics*, 57 (2), 93–101.
- Bartůšková J., Homolka J. (2009). Analysis of land-law relations development in the Czech Republic after 1989 in the legal and economic context. *Agricultural Economics*, 55 (5), 250–256.
- Bundesministerium für Ernährung und Landwirtschaft (2017). *Daten und Fakten, Land-, Forst- und Ernährungswirtschaft mit Fischerei und Wein- und Gartenbau*. www.bmel.de/SharedDocs/Downloads/Broschueren/DatenundFakten.pdf?__blob= (dostęp: marzec 2020).
- Ciaian P. i in. (2009). The capitalisation of area payments into farmland rents: Micro evidence from the new EU member states. *EERI Research Paper Series*, 4, 1–26.
- Ciaian P. i in. (2012). Rental market regulations for agricultural land in EU member states and candidate countries. *Factor Markets. Working Paper*, 15, 1–23.
- Ciaian P., Drabik D., Falkowski J., Kancs A. (2017). New regulations governing land sales in Central and Eastern Europe: Imposing restrictions via particularized institutions, Joint Research Centre, European Commission.
- Colin J.P. (2014). La concentration foncière par la tenure inversée (*reverse tenancy*). *Études rurales*, 194, 203–218.
- Eddie S.M. (2008). *Landownership in Eastern Germany before the Great War: A Quantitative Analysis*. Oxford–New York: Oxford University Press.
- Eurostat (2018). Agriculture, forestry and fishery statistics. <https://ec.europa.eu/eurostat/documents/3217494/9455154/KS-FK-18-001-EN-N.pdf/a9ddd7db-c40c-48c9-8ed5-a8a90f4faa3f> (dostęp: grudzień 2019).
- Gerke J. (2003). Zur Transformation der Landwirtschaft in Ostdeutschland, eine Zwischenbilanz, *Der Kritische Agrarbericht*, 54–57.
- Halamska M. (1995). La difficile reconversion de l'agriculture étatique en Pologne. *Revue d'études comparatives Est-Ouest*, 26 (3), 91–118.

- Halamska M. (1998). *Dekolektywizacja rolnictwa w Europie Środkowej i jej społeczne konsekwencje*. Warszawa: Polska Akademia Nauk, Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa.
- Halamska M. (2016). The evolution of family farms in Poland: Present time and the weight of the past. *Eastern European Countryside*, 22 (1), 27–51.
- Halamska M., Maurel M.C. (2010). Decollectivisation of agriculture and reshaping of agrarian structure in Central Europe. *Przegląd Socjologiczny*, 59 (2), 29–56.
- Lacquement G. (1996). *La décollectivisation dans les nouveaux Länder allemands: acteurs et territoires face au changement de modèle agricole*. Paris: L'Harmattan.
- Lacquement G. (2011). *Lire et analyser la transformation post-socialiste dans les territoires ruraux d'Allemagne orientale*. Lyon: Mémoire de HDR, Université Lumière. <http://tel.archives-ouvertes.fr/tel-00650927/fr/> (dostęp: styczeń 2020).
- Lazíková J., Bandlerová A. (2015). New rules for acquisition of agricultural land – Case of Slovakia. *EU Agrarian Law*, 4 (1), 18–27.
- Maurel M.-C. (1994). *La Transition post-collectiviste. Mutations agraires en Europe centrale*. Paris: L'Harmattan.
- Maurel M.C. (2012). Large farms in Central Europe: An unchanging spatio-temporal feature?, *Études rurales*, 190, 25–47. https://www.cairn-int.info/abstract-E_ETRU_190_0025--large-farms-in-central-europe-an.htm (dostęp: marzec 2017).
- Maurel M.C. (2019). Accès limité aux terres par les nouvelles lois foncières en Europe centrale et balte. *La revue de l'Académie d'agriculture*, 17, 39–44.
- Maurel M.-C., Halamska M., Lamarche H. (2003). *Le repli paysan. Trajectoires de l'après-communisme en Pologne*. Paris: L'Harmattan.
- Purseigle F. (2012). *Les agricultures de firme. Organisations et financiarisation* (vol. 1). *Études rurales*, 190.
- Purseigle F. (2019). De nouvelles formes d'entreprises agricoles pour de nouveaux défis. *La revue de l'Académie d'agriculture*, 18, 34–37.
- Purseigle F., Chouquer G. (2013). Les agricultures de firme 2. Délocalisation et évictions, (vol. 2), Introduction, « Les territoires saisis par la firme ». *Études rurales*, 191, 9–18.
- Purseigle F., Nguyen G., Blanc P. (2017). *Le nouveau capitalisme agricole. De la ferme à la firme*. Paris: Presses de Sciences Po.
- Roszkowski W. (1995). *Land Reforms in East Central Europe after World War One*. Warszawa: ISP PAN.
- Schwarcz P., Bandlerová A., Schwarczová L. (2013). Selected issues of the agricultural land market in the Slovak Republic. *Journal of Central European Agriculture*, 14 (3), 1102–1115.
- Swain N. (2013). Agriculture 'East of the Elbe' and the Common Agricultural Policy. *Sociologia Ruralis*, 53 (3), 369–389.
- Swinnen J., Van Herck K., Vranken L. (2016). The diversity of land markets and regulations in Europe, and (some of) its causes. *Journal of Development Studies*, 52 (2), 186–205.
- Szabo R. (2013). Hungarian land-grabbing: Family farmers vs. politically backed oligarchs. *Green European Journal*, 5, 26–30. <https://www.greeneuropeanjournal.eu/hungarian-land-grabbing-family-farmers-vs-politically-backed-oligarchs/> (dostęp: grudzień 2019).

Źródła internetowe

https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Small_and_large_farms_in_the_EU_-_statistics_from_the_farm_structure_survey&oldid=406560 (dostęp: styczeń 2020).

https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/images/7/7f/Share_of_the_labour_force_directly_working_on_very_large_farms_in_economic_terms%2C_by_type_of_labour%2C_2013_%28%25_of_total_labour_force_in_AWUs%29.png (dostęp: styczeń 2020).

<https://multinationales.org/Andrej-Babis-l-oligarque-de-l-agrochimie-devenu-Premeir-ministre-tcheque> (dostęp: luty 2020).

<https://www.largescaleagriculture.com/home/news-details/restructuring-of-czech-large-scale-farms-will-continue-ladislav-jelinek/> (dostęp: marzec 2020).

<https://www.bonafarmcsoport.hu/en/bonafarm-group/> (dostęp: marzec 2020).

From the Large-Scale Farming to Agribusiness: Towards New Agricultural Capitalism in Central Europe?

Abstract: In the context of agro-holdings with strong vertical integration, the development of corporate farming is shaping a new agricultural geography in Central Europe. Product of a singular history, the large farm was used as a base to the penetration of capitalism in agriculture and the balance of power which specify it. It is the economic, and even more political, modalities of capital accumulation in its various components that account for the growing grip of agribusiness over land as well as on the production machinery. The purpose of this article is to examine the economic logic behind its expansion in post-collectivist agriculture in Central Europe.

Keywords: post-collectivist agriculture, agro-holding, financialisation of agriculture, Central Europe.